

Protėvių kultas*

EDMUNDAS GENDROLIS

Protėvių kultas yra mitologinės pasaulėžiūros elementas. Animistinės teorijos šalininkai šį kultą laikė ankstyviausia arba viena ankstyviausių religijos formų ir kildino jį iš pirmąkart žmogaus tikėjimo į pomirtinį vėles gyvenimą. Pripažinus, kad žmogus turi nemirtingą sielą, natūralu manyti, jog mirę artimieji nenutraukia ryšių su gyvaisiais, palaiko tvarką visuomenėje, padeda ar baudžia už deramą ar blogą elgesį. Antropomorfiškai suvokiant pasaulį, nieko nėra artimesnio už mirusiųjų vėles, kurios prižiūri ir globoja savo palikuonis.

Mirusiųjų vėlių garbinimo liudijimų randame ankstyvuosiuose kultūros raidos etapuose (neandertaliečių arba homo sapiens kapavietėse aptinkama darbo įrankių, ochros, gėlių žiedadulkių ir kt.), tačiau patikimų žinių apie protėvių kultą tyrinėtojai įgijo iš mūsų laikų medžiotojų ir rankiotųjų, primityvių žemdirbių ir gyvulių augintojų bei socialinę diferenciaciją patyrusių visuomenių. Giminei bendruomenei skylant į dideles, dauguma atvejų patriarchalines šeimas, atsirandant ekonominei ir socialinei nelygybei, išsiskiriant diduomenei ir prastuomenei, analogiškas skilimas vyksta ir dvasiename pasaulyje. Nevienodas vaidmuo pripažįstamas eilinio žmogaus ir stipraus vado vėlėms. Pirmoji rūpinasi tik savo šeimos gerove, o antroji gali padėti visai genčiai ir tautai. Gamybinio ūkio visuomenėse ypatingą vertę įgyja žemė. Jos valdytojai, sąlygoja ir jos derlingumą, yra ir protėviai, savo palikuonims suteikia teisę naudoti ją ir perduoti būsimoms kartoms.

Protėvių kultas buvo vienas svarbiausių Europos, Azijos, Afrikos, Indonezijos, Okeanijos bei kitų pasaulio šalių tautų religijos bruožų. Šio kulto apraiškos ir šiandien pastebimos daugelio pasaulio tautų kultūros tradicijose; visos tautos turi mirusiųjų pagerbimo šventes. Protėvių kultas, kaip religinis mirusiųjų protėvių, giminaičių garbinimas atliekant specialius ritualus, aukojant, meldžiantis jiems, būdingas patriarchalinėms giminėms. Šiame kulte giminės seniūnų, patriarchalinių šeimų galvų, vadų valdžia akivaizdi. Bene vienintelis atvejis, kur aptiktas realus moterų protėvių kultas, yra Mikronezijos Palau sala. Socialinės organizacijos branduolys ten buvo motinos

* Redakcijos priedas. Šios publikacijos autorius Kauno technologijos universiteto Filosofijos katedros docentas, aktyvus "Problemu" redkolegijos narys Edmundas Gendrolis 1994 m. sausio 2 d. staiga mirė. Redakcija liūdi dėl šios netekties ir yra numačiusi ateityje paskelbti atskirą straipsnį apie E. Gendrolio gyvenimą bei teorinę veiklą.

giminė /blai/, kuri vienijo tik moteris. Giminė buvo egzogaminė, vaikai priklausė motinos giminei. Giminei vadovavo rupakas – seniūnas. Šias pareigas galėjo užimti tik moterys. Moterims giminėje buvo teikiamas ypatingas vaidmuo; jos buvo laikomos ir giminės, ir žemės motinomis. Mergaitės gimimas buvo daug džiaugsmingesnis įvykis negu berniuko gimimas. Todėl ten moterų protėvių kultas buvo labai populiarus¹.

Pasisavinamojo ūkio stadijoje gyvenančios bendruomenės, t. y. medžiotojai, rankiotojai ir žvejai, taip pat turi ar turėjo savo “protėvius” – paprastai zooantropomorfinės būtybės, kurioms atliekami religiniai-maginiai ritualai. Tačiau tarp šių “protėvių” ir anksčiau minėtųjų yra esminis skirtumas, dėl jų prigimties ir socialinių funkcijų neleidžiantis jų laikyti vienos rūšies reiškiniais. Protėvių kultas garbina žmogiškuosius protėvius, mirusius bendruomenės narius, o toteminiai protėviai yra mitologiniai kultūros didvyriai, turį ir zoomorfinių, ir antropomorfinių savybių. Protėvių kultu paprastai ryški socialinė nelygybė, o toteminiai protėviai tokios nelygybės nenumato. Vienu ir kitu atveju siekiama palaikyti visuomenėje tvarką, tačiau pati tvarka esmingai skiriasi. Protėvių kultas yra kultas tikrąja prasme, toteminiams protėviams atliekamų apeigų negalima be išlygų vadinti kultu, nes jie nėra garbinimo objektai.

Toteminiai ir žmogiškieji protėviai skirtingi, tačiau konsoliduojantis bendruomenių gyvenimą vaidmuo savo esme vienodas. Pripažįstant protėvius giminės bendruomenės pirmtakais, jų įtaką ir valdžią gyviesiems, laikant juos papročiu, bendro gyvenimo normų bei taisyklių kūrėjais ir saugotojais, įtvirtinamas bendruomenės narių solidarumas ir tarpusavio pagalba. Ir mitologiniai, ir žemiškieji, žmogiškieji protėviai laikomi tikraisiais bendruomenės apgyvendintos teritorijos, jos išteklių šeimininkais, garantuojančiais saugų ir laimingą gyvenimą. Tik savo protėvių žemėje žmogus jaučiasi saugus, yra jų globojamas, ir, priešingai, svetimoje žemėje, toli nuo tėvynės, nuo savo artimųjų žmogus jaučiasi vienišas, apsuptas jei ne priešišku, tai vis dėlto svetimų jėgų. Nereikia stebėtis, kad čiabuviai australai jaučiasi susieti su savo teritorija gyvybiniu, dvasiniu, šventu ryšiu, kuris išreiškiamas jų mituose, o tikėjimai ir ritualai lokalizuoti apibrėžtose vietose, kur gyvenančios dvasinės būtybės, mitologiniai protėviai, teikia paramą ir apsaugą. Panašų ryšį su savo protėvių žeme jaučia ir dabartiniai žmonės, ir jiems šis ryšys yra šventas, ir jie, savo valia ar prievarta atskirti nuo tėvynės, siekia į ją sugrįžti, o savo ilgesį išreiškia žodine kūryba /”svetimoj šalelėj nemalonu, ne, tėviškėlę brangią vis regiu sapne”, “leiskit į tėvynę, leiskit pas savus, ten nurims krūtinė, atgaivins jausmus”/.

¹ Народы Австралии и Океании. – Москва., 1956. – С. 740.

Protėviai visų tautų tikėjimuose yra gerbiami ir garbinami kaip kultūros didvyriai, nuo seniausių amžių jie šlovinami mituose, epuose, dainose ir himnuose. Tėvynė, gimtoji žemė ir protėviai yra neatskiriama, jie yra tas gyvybės šaltinis, iš kurio stiprybę semia gyvieji. Mūsų himno autorius V. Kudirka šias idėjas gražiai išreiškė kiekvienam lietuviui šventais žodžiais:

*Lietuva, Tėvynė mūsų,
Tu didvyrių žeme,
Iš praeities Tavo sūnūs
Te stiprybę semia.*

Svarbiausios himno idėjos – šventas ryšys su protėviais, dorybė, tiesa ir vienybė – yra tos amžinos vertybės, kurios su vienoda jėga išreikštos čia aptariamame protėvių kulte ir nacionalinėse ideologijose. Istoriją studijuojame, norėdami geriau suprasti dabartį.

Australų mitai sankcionuoja papročius, nustatytus kultūros didvyrių. Žmonių ir gamtos gyvenimas palaiko amžinųjų sapnų metu veikusių ir tebeveikiančių kultūros didvyrių gyvybines jėgas. Viskas, kas tų didvyrių nustatyta, turi būti ir bus, nes žmonių gerovė priklauso nuo jų ryšio su protėviais ir tradicijų perimamumo. Kiekvienas genties narys, kildinąs save iš kurios nors mitologinės būtybės ir gyvenąs žemėje, kur viskas jos sukurta, jaučiasi esąs sujungtas nenutraukiamu ryšiu su savo aplinka, kiekviename žingsnyje primenančia jam jo kilmę, būtinumą laikytis kultūros didvyrių paliktų papročių ir ritualų. Kiekviename žmoguje yra įsikūnijęs toteminis protėvis.

Atlikdami ritualus toteminiams protėviams tose vietose, kur mitas byloja apie kokią nors jų veiklą, australai tikėjo, kad uolose, vandenyje ar žemėje stypį totemai dėl maginių veikslių išėina iš tų vietų ir dalyvauja apeigose. Užsidėję kaukes, vaizduojančias protėvius, ritualinio šokio dalyviai patys tampa tais protėviais, susilieję su jais. Protėviai nuolat bendrauja su žmonėmis. Tačiau minėjome, kad mitologiniai protėviai skiriasi nuo žmogiškųjų protėvių. Tarp jų ir žmonių nėra istorinio ryšio, nes tas ryšys yra belaikis amžinasis sapnų metas, kur praeitis, dabartis ir ateitis yra vienas ir tas pats dalykas.

Primityvių žemdirbių bendruomenėse kulto objektu tampa tos gamtos jėgos, nuo kurių priklauso žemės derlingumas – saulė, žemė, lietus ir pan. Drauge su gamtos jėgų kultu reikšmingesnis tampa ir mirusiųjų, protėvių kultas. J. Bjerė rašė, kad papuasų huri gentis laikė save saulės vaikais. Saulė, vadinama Ni, yra geroji dvasia, kuri rūpinasi moterų ir kiaulių vaisingumu, daržų derliumi. Mirusio žmogaus vėlė kyla į dangų, tačiau gali sugrįžti ir nubausti gyvuosius, jei jie nesilaiko nustatytų tradicijų. Tege pulu ceremonija jungia saulės, derlingumo ir mirusiųjų protėvių kultą, kitas čiabuvių

dvasinio gyvenimo sferas ir padeda išlaikyti drausmę ir tvarką². Papuasai tiki, kad mirusieji ir gyvieji bendruomenės nariai yra viena bendruomenė. Mirusiųjų vėlės paprastai laikomos ligų kaltininkėmis, o ligos – bausmė už blogą elgesį. Gyvieji stengiasi įtikti mirusių giminaičių vėlėms. Kuo daugiau kiaulių bus joms paaukota, tuo didesnės pagalbos galima iš jų tikėtis. Jei vėlės nepadeda, tai ženklas, kad yra nepatenkintos aukomis ir pyksta³.

Protėvių kultas Indonezijoje ir Melanezijoje, kaip liudija V. Riversas, reikalavo žmonių aukų: buvo medžiojami svetimų bendruomenių žmonės, o jų galvos aukojamos protėviams. Galvų medžioklės rajonuose Melanezijoje joks namas negalėjo būti apgyvendintas, jokia kanoja nuleista į vandenį, jei prieš tai nebuvo paaukota galva, būtina protėviams pagerbti⁴.

Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad Polinezijoje vienintelės antgamtinės būtybės buvo genties protėvių dvasios. Kiekviena gentis turėjo šventą apeigų ir laidojimo ritualų vietą. Ypač galingomis buvo laikomos mirusių vadų vėlės, nes nuo jų palankumo priklausiusi visos genties, visuomenės gerovė. Visas žmogaus veiklos sritis globojo atskiros dvasios. Havajuose ir kitur, kur buvo atsiradusios valstybės ir kastų sistema, specialiose šventyklose buvo atliekamos apeigos valstybės valdovams ir jų protėviams pagerbti. Šių apeigų metu, kaip ir kitose archainėse valstybėse, buvo aukojami žmonės. Prastuomenė apeigose negalėjo dalyvauti, bet privalėjo jas stebėti, rodydama savo lojalumą valdovui ir valdančiajai kastai.

Tonga saloje protėvių dvasios mizimu lemdavusios žmogaus priklausomybę gimininei grupei ir jo socialinį statusą visuomenėje. Tuoj po gimimo žmogus gaudavęs mizimu – globėją, kuris suteikdavęs jam asmenybę ir priklausomybę gimininei grupei. Tačiau tik tie, kurie tapdavo šeimos galvomis, turėdavę papildomą protėvio dvasią, teikiančią galią valdyti kitus. Kuo galingesnė protėvio dvasia, tuo galingesnis ir ją turintis žmogus. Hierarchija gyvųjų pasaulyje motyvuojama hierarchija antgamtiniame pasaulyje, nors mizimu laikomi tikraisiais giminės bendruomenės nariais⁵.

Analogiški procesai vyko patriarchalinėse senovės Graikijoje ir senovės Romoje. Patriarchalinėse šeimose tik šeimos galva – patriarchas – buvo mistiniu ryšiu susijęs su protėviais, o miręs pats tapdavo garbinamu

² Žr. Bjeré J. Susitikimas su akmens amžiumi. – V., 1971. – P. 82–83.

³ Žr. Дамм Г. Канака – люди южных морей. – Москва., 1964. – С. 206.

⁴ Žr. Rivers W. H. R. Psychology and Ethnology. – London-New York, 1926. – P. 145–146.

⁵ Žr. Schwartz B. M., Ewald R. H. Culture and Society. – New York, 1968. – P. 350.

protėviu. Gyvendamas jis valdė šeimą ir jos nuosavybę, o miręs rūpinosi, kaip ją valdo palikuonys. Namo centre įrengta šventykla jam leido stebėti šeimos gyvenimą, patarinėti įpėdiniui. Nuo protėvių kulto buvo nušalinti visi svetimieji, todėl moterys ir namų vergai galėjo dalyvauti apeigose tik išūnyti. Atsiradusiai socialinei hierarchijai įteisinti reikėjo kilminguosius pripažinti Olimpo dievų palikuonimis, o jų viešpatavimas visuomenėje įgijo religinę sankciją.

Australija laikoma klasikine totemizmo šalimi, o Afrika, ypač Vakarų Afrika, yra protėvių kulto kontinentas. Šis kultas paplitęs žemdirbių ir gyvulių augintojų visuomenėse ir centralizuotos valdžios neturėjusiose tautose, taip pat despotiškose viduramžių karalystėse.

Tikėjimas, kad mirusiųjų vėlės įsikūnija giminės grupės naujagimiuose, jungė mirusius su gyvaisiais ir su būsimosiomis kartomis į vieną bendruomenę. Kai henga gentyje gimdavo vaikas, tėvui sakydavo: "Sveikinu, tau šiandien gimė tėvas". Mat vaikui buvo duodamas senelio vardas⁶. Ir kitos gentys tikėjo, kad senelis "įsikūnija" anūkelyje. Pas palikuonis grįžtantį protėvį atpažindavo iš veido bruožų ar iš motinos sapnų nėštumo metu. Tačiau nors protėvis įsikūnija palikuonyje, naujo žmogaus asmenybė skiriasi nuo protėvio asmenybės⁷.

Iškilmingi, kolektyviai atliekami ritualai protėviams patvirtindavo, atnaujindavo ir sustiprindavo bendruomenės narių solidarumą. Šie ritualai išreiškė pagarbą tiems, kurie davė gyvybę dabartinei kartai, materialinę ir dvasinę kultūrą ir pareigą ją perduoti būsimoms kartoms. Gyvieji priklauso nuo praeities, jie turi pareigas dabar gyvenantiems ir gyvensiantiems ateityje, kurie priklausys nuo jų ir gerbs kaip savo protėvius. Protėvių kulte išreikšiamą istorinio ryšio ir kultūros perimamumo idėją liudija daugelio tautų ir genčių tradicijos.

Ganoje gyvenantys talenai buvo žemdirbiai, o jų ekonominis vienetasis – didelė šeima, kurioje tėvo valdžia buvo motyvuojama jo tiesioginiu ryšiu su protėviais. Kiekvienas žmogus turįs dvasią-globėją – giminės protėvį, kurį nustatė burtininkas. Vaiko tėvas tam globėjui aukodavo aukas, kad rūpintųsi juo. Taip kiekvienas žmogus buvo sujungiamas dvasiniu ryšiu su bendrais giminės grupės protėviais. Vaikų pagarpa tėvams, tėvų meilė ir rūpinimasis vaikais, draugystė, gera valia ir solidarumas gimininėje grupėje

⁶ Žr. African Systems of Kinship and Marriage / ed. by A. R. Radcliffe-Brown and D. Forde. – London, 1950. – P. 29.

⁷ Žr. Мале Ж. Цивилизация Африки южнее Сахары. – Москва., 1974. – С. 62

buvo palaikomas protėvių duotomis nuostatomis. Tačiau protėviai ne tiek geru atlygina už deramą elgesį, kiek baudžia už padarytus nusizengimus, tradicijų ir papročių laužymą. Visus reikalus ir socialinius konfliktus reguliavo giminės vyresnieji, kurie vienu metu gyveno tarsi dviejuose pasauliuose – mistiniame protėvių dvasių pasaulyje ir žemiškame, kurį pirmasis nuolat kontroliavo. Todėl visais reikšmingais gyvenimo atvejais reikėjo kreiptis į protėvius, juos permaldauti, atlikti būtinas apeigas, kad žemiškame pasaulyje viskas gerai klotųsi.

Ritualuose atsispindėjo socialinės sistemos ypatybės. Tėvo valdžia šeimos nariams buvo absoliuti, nes tik jis vienas galėjo atlikti ritualą protėviui. Tik po tėvo mirties, tinkamai atlikus laidojimo apeigas, kai jis tapdavo protėviu, valdžia ir ritualinio atlikimo teisė atitekdavo jo sūnams⁸.

Gyviųjų augintojų karimojonių protėvių kulte akivaizdi socialinė neįlygybė ne tik tarp turtingųjų ir neturtingųjų, bet ir pačioje šeimoje. Santykiuoti su dviasiomis gali tik žmogus, kurio tėvas yra miręs, ir tik viešpataujanti giminės narys gali vadovauti visos tautos protėvių ritualams. Šie protėviai yra tos giminės ar atskiros giminės linijos protėviai⁹. Protėvių kultas čia yra socialinės kontrolės priemonė, naudojama įtvirtinti šiems santykiams. Tokias pat funkcijas protėvių kultas atliko Ugandos lugbara, Kenijos kikujų, Nigerijos ibo ir kitose gentyse. Jis buvo efektyvi jėga, išlaikanti visuomenę kaip gamybinį kolektyvą, kurio narių interesai jau buvo skirtingi. Protėviai, laikomi tikraisiais žemės savininkais, savo teisę naudoti ją perduoda palikuonims; jie yra socialinės tvarkos ir moralės saugotojai. Bet koks nukrypimas nuo papročio kėlė jų nepasitenkinimą ir buvo baudžiamas nesėkme, nelaimė, ligomis, nederliumi, nes niekas labiau nepykina protėvių kaip kėsintis į bendruomenės, šeimos vienybę ir solidarumą. Kai kur slapstos sąjungos, kurių nariai su kaukėmis vaidavo protėvius, bausdavo nepaklusnius, atimdavo ar sunaikindavo turtą, terorizuodavo moteris, prastuomenę.

Zulusai sielą išvaizdavo kaip šešėlį, kuris pavirsta vėlė žmogui mirus. Pirmasis protėvis unkulunkulu, pagimdęs vyrą ir moterį, numirė kaip žmogus, bet niekas nežino, kur jo kapas. Jo daugiau nėra. Vyras ir moteris davė pradžią žmonijai, o patys tapo jos protėviais¹⁰. Labai sena yra ukubuyisa ceremonija, skirta sugrąžinti namo iškeliavusią mirusio žmogaus vėlę po

⁸ Žr. *Carlston K. S. Social Theory and African Tribal Organization*. – Urbana, Chicago, London, – 1968. – P. 107.

⁹ Žr. *Mair L. African Societies*. – Cambridge UP. – 1974. – P. 35.

¹⁰ Žr. *Binns C. T. The Warrior People. Zulu origins, customs and withcraft*. – London, 1975. – P. 77–78.

dvylikos mėnesių, kad ji su kitais protėviais saugotų ir gintų gyvuosius. Paskerdžiamas jautis ir ceremonijos metu suvalgomas. Protėviai maitinami, jų bijoma ir kreipiamasi į juos nelaimėje, kai dėl sausros neužauga pasėliai ir gresia badas, kai pavagiami galvijai ar kyla tarpgentiniai vaidai. Visos nelaimės kyla dėl protėvių pykčio, nes niekas be priežasties neįvyksta. Tokiais atvejais reikia prašyti burtininką, kad jis išaiškintų nelaimės priežastis, bet pirmiausia būtina aukoti protėviams, tikintis atnaujinti draugiškus santykius¹¹.

Protėviai gyviesiems pasirodo gyvačių pavidalu. Jei juodoji mamba (viena greičiausių ir nuodingiausių Afrikos gyvačių) pasirodo kraalyje ar šalia jo, tai reiškia, kad vieno mirusio valdovo vėlė apsilankė koku nors tikslu. Socialinė nelygybė išreiškiama tikėjimu, kad diduomenės narių dvasios pasirodo tik mambos pavidalu, o eilinių žmonių dvasios – kaip umzingadhlu, mažos raudonai rudos gyvatės, mėgstančios miegoti jų trobelėse¹².

Ugandoje, Bagandos karalystėje, kur visuomenę sudarė vergai, bendruomenininkai ir karaliaus šeimos nariai (dėl poligamijos karališkoji grupė buvo labai gausi) protėvių kultas buvo tikra žemesniųjų sluoksnių nelaimė. Karaliui mirus, buvo nužudomos keturios žmonos ir šimtai vergų. Jo įpėdinis turėdavo aplankyti tėvo šventyklą bent kartą per savo valdymo laiką. Po šio vizito jis duodavo ženklą, ir šimtai žiūrovų, kurie dalyvaudavo kiekvienoje ceremonijoje, būdavo užmušami ir paaukojami jo tėvo vėlei¹³. Protėvių kultas buvo pagrindinė Bagandos religijos forma. Net didžiausi Bagandos dievai buvo protėvių dvasios. Kiekviena giminė garbino savo pirmojo protėvio dvasią. Tas protėvis įsikūnydavo giminės vado asmenyje, vadas turėjo protėvio vardą. Protėviai turėjo šventyklas, žynius. Visi mirę karaliai tapdavo tautiniais dievais, su kuriais tardavosi valdantieji karaliai.

Klasinėje Dahomėjos visuomenėje, kur viduramžiais viešpatavo karaliai, vertėsi vergų prekyba, protėvių kultas reikalavo ne mažiau aukų. Kiekviena giminė garbino savo protėvius kartą per metus. Taip pat kartą per metus buvo pagerbiami karališkieji protėviai, globoją visą valstybę. Ši ceremonija, vadinama "papročiais", prasidėdavo kelias dienas trunkančia puota, o baigdavosi didelėje aikštėje prieš karaliaus rezidenciją. Karaliaus buidelis su savo padėjėjais nuo aukštos platformos numesdavo gyvulius ir nuįpdavo jiems galvas. Ritualo kulminacija buvo 20–30 žmonių numetimas.

¹¹ Ten pat. – P. 81.

¹² Ten pat. – P. 79.

¹³ Žr. Linton R. *The Tree of Culture*. – New York, 1957. – P. 454.

Jiems taip pat nupjaudavo galvas, o kūnus pakabindavo ant ešefotų aplink aikštę. Per didžiuosius “papročius”, t. y. po karaliaus mirties ir naujojo inauguracijos daugybė mirusiojo karaliaus sargybinių ir žmonių, rūmų valdininkų keliaudavo drauge į dvasių pasaulį kaip palyda. Taip buvo atsikratoma galimų konkurentų ir jų šalininkų. Žmonės buvo aukojami, kai reikėjo bendrauti su karališkaisiais protėviais. Aukos turėjo perduoti karaliaus protėviams prašymus ar pranešimus¹⁴.

Ašanti (Gana) žemė buvo pripažinta protėvių nuosavybė; teisę ją valdyti gyvieji gaudavo iš mirusiųjų, kurie stebėjo, kaip ji naudojama, ir valdė gyvuosius, bausdami už nusizengimus ar padėdami kritiškais atvejais. Hererų genties vadas buvo laikomas gyvu protėviu. Tikėta, kad ašanti genties dvasia ir gerovė slypinti paaukuotame valdovo soste, todėl sostuose tūnančios mirusiųjų valdovų vėlės juos pavertė šventais ir garbinamais daiktais.

K. Birket-Smithas abejojo, ar valdovų sudievinimą kitose šalyse galima laikyti protėvių kulto apraiška. Tačiau Egipte, Sargono laikų Babilone, Šumerų valstybėje karalius tapo dievo sūnumi, tikruoju dievu žemėje, turinčiu antgamtinę jėgą. Egipto faraonas buvo laikomas Didžiojo Jaučio ir Mergelės Karvės sūnumi; vėliau dieviška kilmė buvo pripažinta persų karaliams, Aleksandrui Makedoniečiui. Dieviškom būtybėm tapo Romos imperatoriai. Japonų imperatorius net iki II pasaulinio karo buvo laikomas dievu. K. Birket-Smithas sako, kad karaliaus dieviškumo idėja pirmiausia atsiradusi Senovės Rytuose, o iš jų paplitusi Afrikoje, Indijoje, Indonezijoje, Polinezijoje, Kinijoje, Japonijoje¹⁵. Dieviškąją kilmę savo valdžią motyvavo ir Vidurio bei Pietų Amerikos ankstyvųjų valstybių valdovai.

Tačiau ne visur dieviškoji karaliaus visagalybė garantavo jam laimingą ir saugų gyvenimą. Antai prie Aukštutinio Nilo gyvenę šilukai tikėjo, kad žemės derlingumas, jų pačių jėga ir gerovė priklauso nuo Nyakang'o – kultūros didvyrio ir valdovo, kurio vėlė įsikūnija jo palikuonyse. Valdovo sveikata yra tautos stiprybės garantas. Jei kūnas, į kurį perėjo buvusio valdovo vėlė, nusilpsta, tai ima vysti pasėliai, sulysta gyvuliai, išsenka tautos gyvybinės jėgos. Valdovas turi būti nenugalimas. Todėl kas naktį jis turi būti pasirėngęs ginklu įveikti varžovus ir kautis visiškai tylėdamas. Jo vyrišką galią nuolat stebi žmonos. Pastebėjus pirmuosius vyriškumo menkėjimo požymius, statoma speciali trobelė, į kurią jis uždaromas su jauna mergaite, ir užmūri-

¹⁴ Ten pat. – P. 461–462.

¹⁵ Žr. *Birket-Smith K. The Paths of Culture. A General Ethnology. The University of Wisconsin Press. – Madison and Milwaukee, 1965. – P. 284.*

jus duris, be maisto ir gėrimo laukia mirties, o jo vietą užima kitas, pilnas gyvybinės jėgos, kuri gražina tautai gyvybingumą¹⁶.

K. Birket-Smithas abejojo, ar galima karalių, valdovų valdžią kildinti iš protėvių kulto, o S. Tokarevas buvo tvirtai įsitikinęs, kad protėvių kultas kilo iš patriarchalinės-gimininės santvarkos. Vėliau, atsiradus ir sustiprėjus gentinėms ir tarpgentinėms sąjungoms, atsiradus pirmosioms valstybėms, susiformavęs gentinis ir valstybinis protėvių kultas – vadų, karalių protėvių sudievinimas¹⁷.

Dabar beveik visi tyrinėtojai sutinka, kad protėvių kultas atsirado primityvių žemdirbių bendruomenėse, nes žemė buvo jų maitintoja, o mirusieji artimiausiai susiję su žeme, taigi ir su jos derlingumu. Jokios kitos dvasinės jėgos neatrodė artimesnės žmogui, kaip mirusiųjų vėlės. Kadangi mirusieji neišnyksta be pėdsako, o toliau gyvena (dažniausiai požeminiame pasaulyje), tai jų ryšys su gyvaisiais palikuonimis išlieka, jie lieka “kitais” ir ne pasyviais, o bedruomenę valdančiais nariais. Jei eilinio bendruomenės nario vėlė rūpinasi bent savo šeimos gerove, tai, kaip minėjome, genties vado vėlė tvarko visos genties gyvenimą. Gyvųjų sėkmė ar nesėkmės priklauso nuo protėvių palankumo ar pykčio, todėl protėvių kultas yra sėkmės garantija.

Gimininėje bendruomenėje protėvių kultas vienijo gyvuosius, išreiškė ryšį tarp buvusiųjų ir būsimųjų jos narių. Protėvių vėlės buvo bendruomenės gynėjos, o protėvių kultas neapsiribojo vien jų garbinimu. Jis efektyviai reguliavo gamybinę veiklą, nuosavybės, giminystės, socialinius santykius, sąlygojo dvasinį gyvenimą (su šiuo kultu susiję bendruomenės geneologija, jos praeities aiškinimas, vaizduojamasis menas, tautosaka, dorovė, etiketas). Įstant gimininei bendruomenei, formuojantis gentims ar genčių sąjungoms, pradinėms valstybėms, ankstesnis protėvių kultas negalėjo vienyti visuomenės, nes valstybės teritorijoje vis labiau maišėsi įvairių giminių ir genčių žmonės, neturį kilmės ir kraujo ryšių. Ankstyvesnis protėvių kultas išnyko, jis ir toliau galėjo likti atskirų lokaliųjų gimininių grupių vidinės vienybės simboliu. O valstybei jau reikėjo kitos vienybės principo. Šiuo principu tapo valdančios dinastijos, jos protėvių kultas, dieviškos valdovo valdžios kilmės idėja.

Įvairūs yra protėvių kulto ritualai, jų neaprašinėsime. Galima sakyti, kad vienas esmingiausių šių ritualų bruožų yra aukojimai protėviams, paprastai užbaigiant metinį ūkinės veiklos ciklą. Tai padėka už derlių ir prašy-

¹⁶ Ten pat, P. 285.

¹⁷ *Жр. Токарев С. А. Религия в истории народов мира.* – Москва., 1964. – С. 119.

mas padėti ateityje. Kiti ritualai atliekami kritinių situacijų metu, kai dėl gamtinių ar socialinių aplinkybių išskyla grėsmė žmonių gyvybei ir pan. Aukojama protėviams ar sudievinčiams valdovų pirmtakams, siekiant palaikyti ar atkurti gerus santykius su galingomis jėgomis, valdačiomis žmonių gyvenimą. Minėta, kad aukos gali būti įvairios: maistas, žmonių sukurti daiktai, augalai, gyvūnai ar net žmonės. Aukomis siekiama atpildo: pavojaus, ligų pašalinimo, sėkmės įvairiose veiklos srityse ir t. t. Protėvių kultas, kaip pastebi H. Schneideris, paremtas gyvųjų žmonių santykių idėja. Jis nėra priemonė, kuria galima pelnyti gerą pomirtinį gyvenimą. Dauguma afrikiečių gana miglotai įsivaizdavo pomirtinį gyvenimą, nes tikėjo, kad protėviai tebegyvena, tik tai nematomoje vietoje. Kai aukojama protėviui, duodama kažkas už tai, kad nuo aukotojo nukreipiamos priešiškos jėgos. Tai esą panašu į sūnaus ir tėvo santarvę. Blogas įvykis (vaiko ar gyvulių mirtis) suvokiamas kaip bausmė už kokį nors socialinį nusižengimą. Tada, pavyzdžiui, aukojama mėsa, kuri simboliškai skiriama protėviui, o realiai – bendruomenės nariams, su kuriais norima turėti gerus santykius. Aukojimas yra gyvųjų socialinio solidarumo išraiška¹⁸. Auką protėvių dvasioms suvalgo žmonės, dvasioms tenka ne materialus, regimas, o simbolinis, “šešėlinis” maistas, nes jos priima ne materialų dovanos pavidalą, o kažkokią idealią dovanos esmę. Daug tokio aukojimo pavyzdžių ir simbolinės jų prasmės paaiškinimų besidomintys gali rasti E. Tailoro knygoje “Pirmykštė kultūra”¹⁹.

Žymus anglų antropologas M. Fortis, tyrinėjęs afrikiečių talensi gyvenimą ir papročius, sako, kad jų protėviai nebaudžia už nusikaltimą ir neduoda atpildo už dorybę. Už žmogaus nužudymą talensi bendruomenėse reikėjo išsipirkti ritualu, nesvarbu, ar tai buvo padaryta sąmoningai, ar netyčia. Esą ritualas būtinas ne todėl, kad užmušti žmogų – blogis, o todėl, kad negalima subjauroti žemės žmogaus krauju ir grubiai pažeisti aukščiausio gimininės santvarkos įstatymo. Taigi pavojinga pažeisti tabu, o ne etinę normą. Baudžiama ne už amoralių elgesį, o už akta, pažeidžiantį bendruomenės ir mitologinio pasaulio tarpusavio santykių harmoniją, pačios bendruomenės harmoniją. Tabu sistema sauganti ne moralines vertybes, o ginanti bendruomenę nuo magijos pavojaus²⁰.

Tą pačią protėvių kulto ritualų prasmę pabrėžė ir A. Radcliffas-Brownas: svarbiausias dėmesio objektas yra pati bendruomenė – buvusi, esama

¹⁸ Žr. Schneider H. K. The Africans. An Ethnological Account. – New Jersey, 1981. – P. 214.

¹⁹ Žr. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – Москва., 1989.

²⁰ Žr. Иорданский В. Б. Хаос и гармония. – Москва., 1982. – С. 159.

ir būsima. Socialinė ritualų funkcija gana akivaizdi: suteikiant jiems iškilmingą kolektyvinę išraišką, sustiprinami dalyvaujančiųjų socialinio solidarumo jausmai²¹. Kai kada sakoma, kad protėvių kultas yra tik iliuzinis tikėjimas, o aukos protėviams – beprasmės, nes mirusieji nesiunčia savo garbintojams nei palaimos, nei bausmių. Tačiau šie ritualai turi neginčijamą racionalią pusę. Protėvių pagerbimo ritualuose žmonės išreiškia pagarbą tiems, iš kurių gavo gyvybę, ir pareigos jausmą tiems, kurie dar gims, o atėjus laikui pagerbs kaip savo protėvius. Gyvieji priklauso nuo mirusiųjų, jie turi pareigas dabar gyvenantiems ir tiems, kurie gyvens ateityje. Tokio ryšio negali paneigti nė vienas racionaliai mąstantis dabartinių industrinių visuomenių žmogus. Iš praeities per dabartį į ateitį tiesiamas kelias kiekvienos kultūros raidai. Šis ryšys yra kiekvienos kultūros gyvybingumo pamatas, ir kol jis išlieka, kultūra gyvuoja, jam nutrūkus – kultūra ima merdėti ir žūsta.

²¹ Žr. Radcliffe-Brown A. R. *Structure and Function in Primitive Society. Essays and Addresses.* – London, 1959. – P. 164.